

Maria Przetacznik-Gierowska

Zdarzenia życiowe a kryzysy w rozwoju człowieka

Chowanna 1, 5-25

1995

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

„Chowanna”	Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego	Katowice 1995	R.XXXVII (XLVIII)	T. 1 (4)	s. 5—25
------------	--	---------------	----------------------	-------------	---------

ARTYKUŁY

Maria PRZETACZNIK-GIEROWSKA

Zdarzenia życiowe a kryzysy w rozwoju człowieka

1. Uwagi wstępne

Oba terminy użyte w tytule artykułu są wieloznaczne i wskutek tego mało precyzyjne. W literaturze psychologicznej — w tym także w literaturze z dziedziny psychologii rozwoju człowieka — różni autorzy stosują je w rozmaitych znaczeniach, co może prowadzić do wielu nieporozumień i zamętu pojęciowego.

Celem moich rozważań nie jest jednak ani przegląd stanowisk w odniesieniu do zdarzeń życiowych i kryzysów rozwojowych w perspektywie historycznej (choć do pewnych propozycji czy ustaleń mogę się odwoływać), ani zarysowanie jakiejś zwartej i wykończonyj, w miarę całościowej własnej koncepcji. Chciałabym raczej ukazać złożoność tej relacji oraz poznawcze i metodologiczne problemy związane z jej badaniem w aspekcie rozwojowym, w toku życia ludzkiego.

Wydaje się, że zagadnienie to może być także interesujące dla psychologii stosowanej: rozwojowej, wychowawczej i klinicznej ze względu na rolę psychologów w rozmaitych placówkach, w których podejmują oni w razie potrzeby interwencję konieczną do przywrócenia jednostce równowagi psychicznej i stworzenia jej szans dalszego rozwoju.

Rozpocznę od refleksji nad zakresem i treścią pojęcia zdarzeń życiowych w stosunku do pojęć: „zdarzenie” oraz „percepcja” i „reprezentacja” zdarzeń. Następnie przedstawię rozmaite klasyfikacje i wymiary zdarzeń życiowych, aby z kolei przejść do zagadnienia kryzysów w rozwoju w odniesieniu do pojęć: „zmiana rozwojowa” i „okres przejściowy” (*transition*). Będzie to podstawą do analizy relacji zawartej w tytule artykułu i do ukazania jej z kilku wybranych punktów widzenia.

2. Percepcja i reprezentacja zdarzeń

Pojęcie „zdarzenia życiowe” ma się tak do bardziej ogólnego pojęcia „zdarzenia” jak np. pojęcia „pamięć biograficzna” czy „myślenie biograficzne” do ogólnych pojęć „pamięć” lub „myślenie”. Różnica między zakresem i treścią wymienionych pojęć o większym lub mniejszym stopniu ogólności jest ewidentna mimo różnorodności ich rozumienia i definiowania przez psychologów. Nie wdając się więc w kwestie definicji, wyjaśnię nieco szersze ogólne pojęcie „zdarzenia” na tle problemu percepcji i reprezentacji zdarzeń w rozwoju ontogenetycznym.

Według teorii percepcji (Gibson, Spelke, 1983) dziecko od urodzenia eksploruje czynnie otoczenie, wychwytyjąc selektywnie te elementy ze swego środowiska, które są niezbędne dla jego aktywności. Mówiąc o strumieniu lub potoku stymulacji, mamy na myśli dynamiczny charakter tego, co się wokół dziecka dzieje. W czasie i przestrzeni przepływają najrozmaitsze bodźce, tworzące jakby ciągi zdarzeń. Wszystko, co dzieje się w otoczeniu niemowlęcia, jest dla niego naturalnym zdarzeniem, ujmowanym pierwotnie wieloma zmysłami. W strukturze zdarzenia można wyodrębnić elementy stałe i zmienne, coraz sprawniej przez dziecko wraz z wiekiem różnicowane¹.

Dzieci już w okresie wczesnego i średniego dzieciństwa przeżywają więc świat jako ciąg zdarzeń zachodzących dzień po dniu. Ujmują te zdarzenia jako złożone i dynamiczne, całościowe struktury, obejmujące wewnętrzne zmiany w czasie. W strukturę zdarzenia włączone są rozmaite obiekty (przedmioty i osoby) oraz relacje między nimi.

¹ Jak stwierdziło wielu badaczy, niemowlę już w drugim miesiącu życia skupia uwagę raczej na tym, co w jego otoczeniu się zmienia, niż na tym, co jest stałe. Fiksuje dłużej wzrokiem przedmioty poruszające się niż nieruchome, np. interesuje się grzechotkami i innymi zabawkami, gdy zmieniają kształt czy barwę, zawieszono nad łóżeczkiem lub wózką, ale nie zwraca na nie uwagi, jeżeli leżą na kołderce. Szerzej na ten temat piszę w skrypcie: *Świat dziecka. Aktywność — Poznanie — Środowisko* (1993).

Codzienne zdarzenia stanowią zaczątkową treść reprezentacji umysłowej. Inaczej mówiąc, bezpośrednie spostrzeganie zdarzeń tworzy pierwotną warstwę reprezentacji doświadczenia. Na nią nakładają się inne warstwy, spośród których — zdaniem Katherine Nelson (ed., 1986) — najistotniejszą rolę odgrywają tzw. ogólne reprezentacje zdarzenia (*general event representations*) analogiczne do skryptów².

Skrypt, który — zwłaszcza u dzieci — można nazwać rodzajem scenariusza zdarzenia, należącego do jakiejś kategorii zdarzeń, zawiera jednak również: a) elementy pamięci epizodycznej, czyli konkretnego wydarzenia, jakie miało miejsce w określonym czasie i miejscu, b) schematy różnego rodzaju, np. o charakterze przestrzennym, organizowane jako konfiguracja danych o układzie hierarchicznym (Mandler, 1979).

Zbliżyliśmy się powoli do sedna sprawy. Jeżeli skrypty będziemy uważać za jedną „gałąź” wyrastającą z „drzewa” osobistego doświadczenia, to niektóre — nie wiadomo dobrze, jakie — fragmenty pamięci epizodycznej, być może częściowo przemieszane lub w jakiś sposób zależne od skryptów, scenariuszy czy schematów, podobnie jak od cech osobistych każdej jednostki oraz szeroko rozumianych warunków ekologicznych, w jakich żyje, będą pokrywały się ze zdarzeniami życiowymi.

3. Pojęcie i klasyfikacja zdarzeń życiowych

Na zdarzenia życiowe można jednak spojrzeć nie tylko od strony ich genezy oraz związku z wzrastającą w toku rozwoju indywidualnego umiejętnością coraz bardziej selektywnej percepcji i reprezentacji zdarzeń obiektywnych, lecz także traktować je od strony znaczenia nadawanego im przez człowieka w różnych okresach jego życia.

Zdarzenia życiowe można porównać z kamieniami milowymi albo punktami granicznymi (*transition points*), które nadają „kształt i kierunek rozmaitym aspektom (dziedzinom) życia jednostki” (Dashi, Smyer, Nowak, 1980, s. 342; Shugart, 1986). Nie mają one jednak wyłącznie charakteru znaczników (*markers*), lecz jednocześnie są procesami

² Pojęcie skryptu, wprowadzone przez R. C. Schanka i R. P. Abelsona (1977), jest dobrze znane. Skrypt stanowi strukturę otwartą, która integruje wiedzę o przedmiotach oraz wiedzę o świecie ludzi i ich interakcjach. Właśnie otwartość tej struktury umożliwia alternatywne wypełnianie luk (miejsc), zależnie od aktualnej sytuacji. Skrypty są wyuczone i mają podłoże społeczne oraz kulturowe. Badania Nelson i jej współpracowników (1986) dotyczyły rozwoju skryptów u dzieci w wieku przedszkolnym.

o określonych antecedensach (poprzednikach), czasie trwania, kontekstach i wynikach (R e e s e, S m y e r, 1983).

Pojemność pamięci w odniesieniu do zdarzeń życiowych jest rozmaita. Według badań B. H o p s o n a (1981) osoby około trzydziestoletnie wymieniały 30—40 ważnych zdarzeń w ich życiu. Młodzież z klas maturalnych w Krakowie, badana przez nas w 1987 roku, podawała przeciętnie kilkanaście takich zdarzeń.

Zależnie od tego, czy potraktujemy zdarzenia życiowe jako znaczniki czy też jako procesy, inna będzie ich klasyfikacja, bardziej strukturalna, jakby oderwana od zmian indywidualnych, kulturowych i historycznych — w pierwszym przypadku, a funkcjonalna — w drugim. Wyznaczają ją również rozmaite zainteresowania badaczy. H. W. R e e s e i M. A. S m y e r (1983) wyróżnili około 35 wymiarów, w jakich opisywano i klasyfikowano w literaturze przedmiotu zdarzenia życiowe. Wielu z nich brak wystarczających podstaw empirycznych, oparte są raczej na spekulacjach i intuicji. Za przydatne uznano 3 główne wymiary wyodrębnione przez O. G. B r i m a i C. D. R y f f a (1980), z których każdy zawiera elementy szczegółowe (zob. tabelę 1).

Tabela 1

Wymiary zdarzeń
(według: B r i m, R y f f, 1980)

Wymiary „efektu” (skutków)	
Kontekst	zakres, w jakim jedno zdarzenie wpływa na rozwiązanie lub wynik zdarzeń współlistniejących
Kierunek wpływu	podniesienie lub osłabienie wartości życia jako reakcja na zdarzenie
Kierunek ruchu	przyjęcie lub zaniechanie roli społecznej w wyniku zdarzenia
Dziedzina	wpływ na funkcjonowanie w danej sferze życia (np. biologicznej, społecznej), w kontekście
Ognisko (<i>focus</i>)	osoba podlegająca bezpośredniemu wpływowi zdarzenia (Ja lub inni)
Wpływ (<i>impact</i>)	zakres zmian w zachowaniu w odpowiedzi na zdarzenie: wielkość stresu nim wywołanego
Wymiary „percepcji”	
Kontrola	przekonanie, że zdarzenie było wybrane vs. narzucone, pod osobistą kontrolą vs. bez niej
Pożądanie (<i>desirability</i>)	percepcja zdarzenia jako pożądanego lub nie, jako dobrego albo złego
Oczekiwania	zakres, w jakim zdarzenie było oczekiwane lub antycypowane
Swojskość (<i>familiarity</i>)	oswojenie się ze zdarzeniem przez uprzednie doświadczenie lub nowość zdarzenia

Wymiary „percepcji”	
Trwałość zagrożenia	percepcja negatywnego wpływu zdarzenia przez długi czas
Znaczenie	interpretacja osobista zdarzenia (np. zrządzenie losu, wola boska)
Zyski i straty	percepcja wielkości zysku lub strat wynikających z danego zdarzenia
Opinia społeczna	percepcja oceny zdarzenia przez społeczną grupę odniesienia, szerszą lub węższą
Stres	percepcja zdarzenia jako bardziej lub mniej stresującego
Czasowość	przekonanie, że zdarzenie „zaszło” w swoim czasie lub nie
Wymiary „zdarzenia”	
Adekwatność funkcjonowania	zakres, w jakim zdarzenie odzwierciedla wyższy lub niższy poziom funkcjonowania jednostki (np. rozwód może być odbiciem poziomu niższego)
Zgodność z wiekiem	zgodność lub jej brak dwóch lub wielu specyficznych dla danego wieku życia zdarzeń
Odniesienie do wieku	korelacja z wiekiem życia wysoka lub niska (<i>age grading, temporal predictability</i>)
Zakres otoczenia	zakres, w jakim zdarzenie jest ograniczone do danego otoczenia (siedliska) lub od niego niezależne
Swoistość kohorty	zakres, w jakim zdarzenie zależy od indywidualnej kohorty lub od pokolenia
Kontekst	dziedzina „przestrzeni życiowej”, gdzie przebiega zdarzenie (np. w rodzinie, pracy)
Trwanie (<i>duration</i>)	długość przebiegu zdarzenia (chroniczne lub nagłe)
Integracja	zakres, w jakim zdarzenie zależy od innego zdarzenia. Zintegrowane zdarzenia mogą lecz nie muszą być zgodne z wiekiem życia
Prawdopodobieństwo	prawdopodobieństwo pojawienia się danego zdarzenia w życiu jednostki (np. choroby genetycznie uwarunkowanej u członka rodziny, mimo że w populacji występuje ona rzadko)
Początek (<i>onset</i>)	zdarzenie pojawia się nagle lub stopniowo
Kolejność	kolejność w czasie typowych zdarzeń
Częstość występowania	proporcje w stosunku do populacji (ekstensywność, ogólność, rozkład społeczny)
Świeżość (<i>recency</i>)	czas jaki upłynął gdy nastąpiło zdarzenie
Odwracalność	stopień odwracalności zmiany (<i>transition</i>) (np. możliwe podjęcie pracy, lecz stan wdowieństwa nieodwracalny; gdy zawiera się ponowne małżeństwo, nie jest się już panną lub kawalerem)
Kolejność (<i>sequencing</i>)	kolejność przebiegu zdarzeń u danej osoby
Źródło	przyczyna zdarzenia lub rodzaj przyczyn (np. dziedziczność, środowisko fizyczne)

Wymiary „zdarzenia”	
Zakres (<i>spread</i>)	wiek życia, kiedy zwykle dane zdarzenie zachodzi
Czas (<i>timing</i>)	przeciętny wiek życia dla danego zdarzenia
Typ	rodzaj dziedziny, w jakiej zachodzi zdarzenie (np. procesy biologiczne, natury środowiskowej) (<i>domain</i>)

Są to wymiary strukturalne umożliwiające klasyfikację (taksonomię) zdarzeń życiowych. Trzeba jednak dokonać wyboru, co nie jest łatwe. Można go bowiem dokonywać na podstawie teoretycznej, empirycznej lub pragmatycznej. Istniejące teorie rozwoju są do tego celu zbyt ogólne, empiryczne dowody — fragmentaryczne, a dotychczasowe koncepcje pragmatyczne — niejednolite, zależne od dyscypliny i preferencji jej przedstawicieli (Reese i Smyer, 1983). W tym stanie rzeczy modele wielowymiarowe są zbyt skomplikowane, aby uporządkować chaotyczny zbiór zdarzeń życiowych: mogą one, co najwyżej, tworzyć ramy do ich opisu. Do ich klasyfikacji natomiast najbardziej przydatne są modele jedno-, dwu-, a najwyżej trójwymiarowe. Przytoczę, za L. Shugrman (1986), przykłady takich taksonomii.

Taksonomię trójwymiarową proponują O. G. Brim i C. D. Ryff (1980). Pozwala ona znaleźć odpowiedź na trzy ważne pytania, które często człowiek sobie stawia: 1. Jaka jest możliwość, że mnie to może spotkać? 2. Jeśli tak, to kiedy? 3. Czy zdarza się to tylko mnie, czy także innym ludziom? Pytania te odnoszą się zatem do prawdopodobieństwa zdarzeń, ich zależności od wieku życia oraz częstości ich występowania w danej populacji (*prevalence*). Ukazuje to tabela 2.

Podział dwuwymiarowy zdarzeń życiowych proponują H. W. Reese i M. A. Smyer (1983), biorąc pod uwagę 14 kontekstów, podporządkowanych 5 nadrzędnym kategoriom, oraz 4 typy zdarzeń: społeczno-kulturowe, osobowo-psychologiczne, biologiczne i dotyczące środowiska fizycznego. Konteksty te przedstawia tabela 3.

Autorzy po przeprowadzeniu klasyfikacji 355 zdarzeń życiowych stwierdzili różną częstość występowania kategorii; najmniej zdarzeń należało do grupy „różne” (3,7%), najwięcej (48,8%) mieściło się w kategoriach: rodzina, praca, zdrowie, miłość, małżeństwo. Jest to albo odbiciem rzeczywistej frekwencji zdarzeń, albo — jak sugerują autorzy — odbiciem zainteresowań respondentów, wśród których było więcej badaczy zajmujących się naukami społecznymi niż biologów i fizyków. Podobne różnice zachodziły między typami zdarzeń: 48,0% to zdarzenia społeczno-kulturalne, 31,9% — osobowo-psychologiczne, 16,1% — biologiczne, 4% — środowisko fizyczne.

H. W. Reese i M. A. Smyer (1983) wybrali też z każdego z 10 kontekstów (por. tabela 1) 2 zdarzenia i dokonywali ich szacowania według 10 wymiarów. Stwierdzili w rezultacie, że dla celów empirycznych wymiary powinny być dobrane na podstawie określonej teorii lub hipotez.

Tabela 2

Podział zdarzeń życiowych oparty na prawdopodobieństwie ich zachodzenia, korelacji z wiekiem i liczbie osób przeżywających je

Korelacja z wiekiem	Zdarza się wielu		Zdarza się niektórym	
	wysokie prawdopodobieństwo	niskie prawdopodobieństwo	wysokie prawdopodobieństwo	niskie prawdopodobieństwo
Silna	nauka chodzenia małżeństwo podjęcie pracy urodzenie dziecka	pobór wojskowy choroba Heine- -Medina	objęcie majątku w wieku 18 lat	porzucenie szkoły
Słaba	śmierć ojca śmierć współmałżonka utrata pozycji w pracy małżeństwo dzieci zmiana miejsca pobytu	wojna wielki kryzys zaraza trzęsienie ziemi	prowadzenie interesu po ojcu	utrata nogi w wypadku samochodowym wypadek w pracy śmierć córki powrót dorosłych dzieci do domu wyleczenie z alkoholizmu

Tabela 3

Konteksty zdarzeń życiowych
(Reese, Smyer, 1983)

Kategoria nadrzędna	Kontekst	Komentarz
1	2	3
Rodzina	1) rodzina 2) miłość i małżeństwo 3) rodzicielstwo 4) zamieszkanie	rodzina pochodzenia; rodzice, rodzeństwo uwzględnia się „chodzenie ze sobą”, partnerstwo lub małżeństwo posiadanie i wychowywanie dzieci odnosi się do miejsca zamieszkania
Ja	5) zdrowie 6) ego	własne zdrowie i funkcje biologiczne odniesienie zdarzenia do siebie
Stosunki społeczne	7) społeczność 8) przyjaźń 9) relacje społeczne	stosunki i funkcje w społeczności przyjaciele, pierwsze związki przyjacielskie stosunki psychospołeczne
Praca	10) finanse 11) szkoła 12) praca	wszystkie konteksty związane z pieniędzmi (w tym wydatki na dom) uczęszczanie do szkoły, edukacja; wykształcenie: wiedza i umiejętności zatrudnienie i kariera zawodowa

1	2	3
Różne	13) prawo 14) inne	wykroczenia i przestępstwa; konsekwencje prawne, stosunek do prawa konteksty, które nie pasują do wyżej wymienionych

Niniejsza taksonomia może służyć do badania zależności między różnymi wymiarami lub połączenia kilku z nich w jeden wymiar. Można też badać wartość wymiarów jako funkcji takich czynników, jak: wiek, płeć, kultura czy historia.

Jednowymiarowy podział zdarzeń życiowych polega np. na uporządkowaniu ich według takiego kryterium, jak siła stresu (*stressfulness*). Początkowo ten aspekt zdarzeń interesował właśnie najbardziej psychologów. T. H. Holmes i R. H. Rahe (1967) opracowali *Social readjustment rating scale*. Badani wskazywali zdarzenia przeżyte w ostatnim roku, a siła stresu tych zdarzeń była wskaźnikiem sumy stresu dla danej osoby. Na liście umieszczono zdarzenia pożądane i niepożądane w następującej kolejności: 1. Śmierć współmałżonka. 2. Rozwód. 3. Separacja. 4. Pobyt w więzieniu. 5. Śmierć bliskiego członka rodziny. 6. Własna choroba lub kaleczność. 7. Małżeństwo. 8. Utrata pracy. 9. Pojednanie małżeńskie. 10. Emerytura. 11. Zmiana stanu zdrowia członka rodziny. 12. Ciąża. 13. Trudności seksualne. 14. Zyskanie nowego członka rodziny. 15. Przystosowanie się do interesów. 16. Zmiana statusu majątkowego. 17. Śmierć bliskiego przyjaciela. 18. Zmiana kierunku pracy. 19. Zmiana liczby spornych kwestii w małżeństwie. 20. Spłata poważnego długu. 21. Pozbawienie prawa wykupu zastawu lub pożyczki. 22. Zmiana stopnia odpowiedzialności w pracy. 23. Opuszczenie domu przez syna lub córkę. 24. Kłopoty z teściami. 25. Wybitne osiągnięcia personalne. 26. Współmałżonek zaczyna lub przerywa pracę. 27. Rozpoczęcie lub zakończenie szkoły. 28. Zmiana warunków życia. 29. Rewizja osobistych nawyków. 30. Kłopoty z szefem. 31. Zmiana godzin lub warunków pracy. 32. Zmiana miejsca zamieszkania. 33. Zmiana szkoły. 34. Zmiana rozrywek. 35. Zmiana działalności kościelnej. 36. Zmiana działalności społecznej. 37. Umiarkowane spłaty pożyczki. 38. Zmiana nawyków snu. 39. Zmiana liczby spotkań rodzinnych. 40. Zmiana nawyków odżywiania. 41. Urlop. 42. Święta. 43. Drobne wykroczenie przeciw prawu.

4. Modele zdarzeń życiowych

Wymienione propozycje klasyfikacji zdarzeń życiowych miały charakter strukturalny i uniwersalny. Jak już wspomniano, inne są funkcjonalny punkt widzenia i podejście procesualne, które wiąże się bardziej bezpośrednio z problemem wzajemnych relacji między zdarzeniami życiowymi a kryzysami w rozwoju człowieka.

Warto jednak poprzedzić ten wątek przypomnieniem dobrze znanego podziału P. Baltesa i jego współpracowników, stanowiącego jakby ogniwo pośredniczące między strukturalnym a funkcjonalnym traktowaniem zdarzeń życiowych, umieszczającego zarazem to zagadnienie w ramach szeroko pojmowanej psychologii rozwojowej biegu życia ludzkiego (B a l t e s, R e e s e, L i p s i t t, 1980). Według tej koncepcji można wyróżnić w toku życia jednostki zdarzenia normatywne (zależne od wieku), zdarzenia historyczne (zależne od pokolenia, do którego jednostka należy) i zdarzenia nie-normatywne (indywidualne, losowe, ważne i istotne dla danego człowieka).

D. F. H u l t s c h i J. K. P l e m o n s (1979) przedstawili wyczerpujący przegląd badań w tej dziedzinie w ramach 2 rodzajów teorii i koncepcji rozwoju człowieka: organicznego i mechanistycznego. Modele organiczne traktują organizm ludzki jako aktywną całość, analizując zasady jego organizacji, zmiany ilościowe i jakościowe, stadia rozwoju psychicznego lub psychospołecznego, ich sekwencję wraz z okresami przejściowymi (*transition*). Teorie E. Eriksona, D. Levinsona czy L. Kohlberga wywodzą się, zdaniem autorów, z tradycji Ch. B ü e h l e r (1933). Wiązała ona dwa rodzaje zdarzeń: biologiczne i biograficzne ze złożonymi stanami wewnętrznymi oraz tendencjami życiowymi, takimi jak: zaspokojenie potrzeb, adaptacyjne ograniczanie „ja”, ekspansja twórcza, ustalanie ładu wewnętrznego i samospelnienie — wyróżniając w cyklu życia 10 faz.

Natomiast koncepcje mechanistyczne kładą nacisk na reaktywność organizmu, na zewnętrzne stymulacje, wykrywają relacje przyczynowo-skutkowe (*antecedens — consequence*) i związki strukturalno-funkcjonalne, będące wynikiem syntezy zorganizowanych członów złożonych (*complexities*). Zdarzenia życiowe ujmują się jako antecedensy (poprzedniki) różnych reakcji. Wywodzi się to z tradycji badań Meyera (1951), który rozpatrywał obiektywne wydarzenia, np. zmianę miejsca zamieszkania, podjęcie nauki szkolnej, narodziny i zgony w rodzinie, wpisując je na „kartę życiorysu” (*life-chart*) pacjentów i szukając związku tych zdarzeń z danymi somatycznymi, m.in. z różnymi chorobami i zaburzeniami psychicznymi.

Inne badania w konwencji mechanistycznej nie zawsze miały charakter rozwojowy. Przykładowo, B. P. i B. S. Dohrenwend wykorzystali popularną koncepcję stresu Sely'ego z 1956 r. i przeprowadzili konceptualizację zdarzeń życiowych, opartą na reakcji na stres, uwzględniając w swym modelu następujące elementy: 1) sieć stresorów jako antecedensy, 2) sieć czynników pośredniczących, 3) syndrom adaptacji psychospołecznej, 4) następni: reakcje przystosowawcze lub nieprzystosowawcze. Potencjalnymi stresorami były zdarzenia pozytywne (np. małżeństwo) oraz negatywne (np. rozwód). Czynniki pośredniczące to zarówno zasoby wewnętrzne (*resources*), np. inteligencja czy zdrowie, jak i czynniki zewnętrzne, np. dochody, oparcie w innych ludziach. Adaptacja psychospołeczna obejmuje zmiany w emocjach (np. lęk, gniew), w orientacji (np. przekonania) i w aktywności — jej wzrost lub spadek, aktywność dodatkowa lub zaniechanie jakiejś działalności. Te procesy prowadzą do wyników funkcjonalnych lub dysfunkcjonalnych.

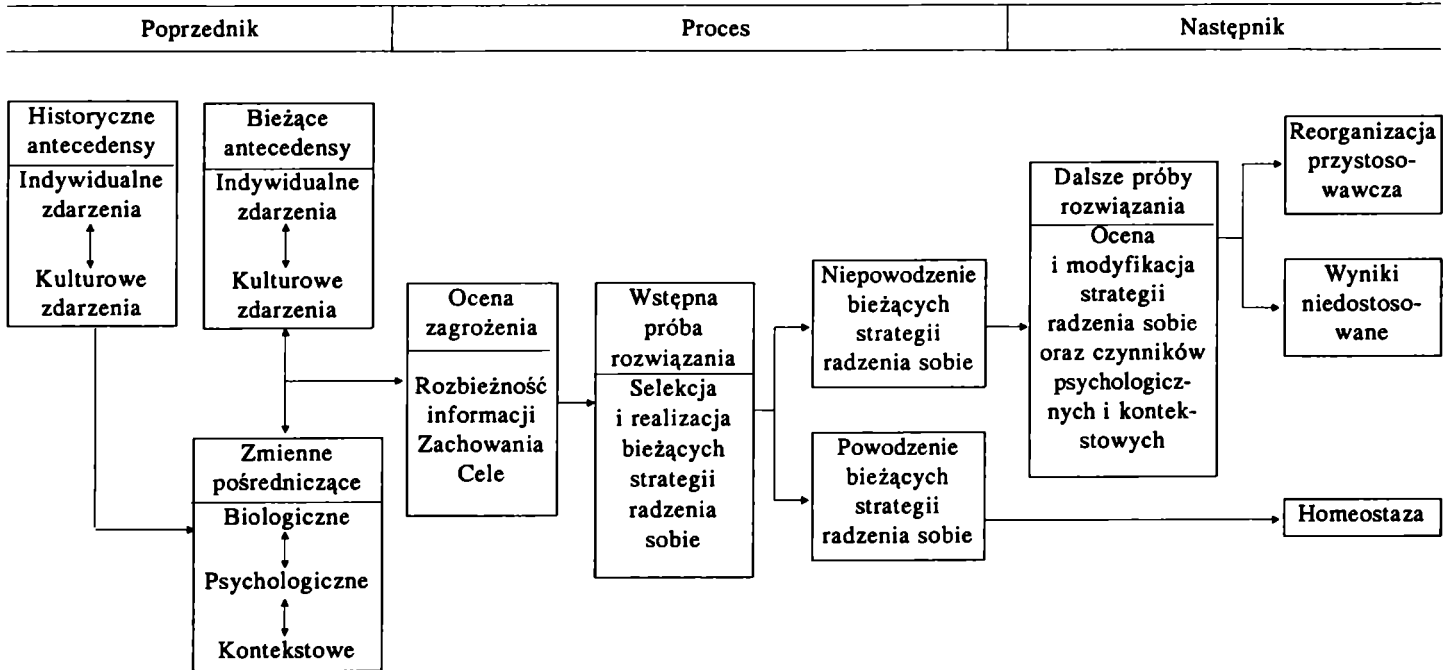
Badania empiryczne Dohrenwendów dotyczyły wielu problemów, np. związku między zdarzeniami życiowymi a statusem społecznym i zdrowiem psychicznym. Okazało się, że zdarzenia życiowe stresujące oddziałują silniej na zaburzenia psychiczne u jednostek o niższym statusie społecznym, niezależnie od grupy etnicznej. W badaniach tych wykryto więc raczej konsekwencje behawioralne niż rozwojowe zmiany strukturalno-funkcjonalne, podkreślano też ciągłość zachowań oraz różnice indywidualne.

Oprócz modeli i koncepcji organicznych oraz mechanistycznych istnieją inne jeszcze propozycje teoretyczne: dialektyczne lub o charakterze eklektycznym. Pojęciowy i empiryczny pluralizm prowadzi — zdaniem jednych badaczy — do pomieszania i zamętu interpretacyjnego; według innych — może jednak być użyteczny, gdyż pozwala opisać wielorakie i współzależne zmiany w rozwoju ontogenetycznym.

Hultsch i Plemons proponują eksplanacyjny model zdarzeń życiowych. Przedstawia go schemat 1. Preferują oni wprawdzie koncepcje mechanistyczne, ale przychylają się również do pluralizmu teoretycznego. Uwzględniają zarówno antecedensy historyczne (ewolucyjne), jak i zdarzenia ontogenetyczne, związane z wiekiem, wśród których odróżniają jednostkowe (indywidualne) do kulturowych (społecznych). Ich zdaniem, zdarzenie życiowe to w szerokim sensie tego słowa godne uwagi wystąpienie, czyli zachodzenie czegoś w życiu (*occurrence*). Kwestią do rozstrzygnięcia jest to, czy godne uwagi zdarzenie musi mieć charakter stresujący, krytyczny lub znaczący, czy też są to wydarzenia wywołujące takie doświadczenia, które wymagają od człowieka zmiany roli, statusu, otoczenia, specjalnego wysiłku adaptacyjnego itp.

Różne skale pomiarowe, w których przedstawia się osobom badanym do oceny różne zdarzenia, są w jakimś sensie do siebie podobne, tzn. mieści się w nich pewien zbiór zdarzeń powszechnych, zawierają ponadto zdarzenia obiektywne i subiektywne, zamierzone i przypadkowe, pozytywne i negatywne itp. Konieczna jest zatem ich dymensjonalizacja, której projekty przedstawiono poprzednio.

Eksplanacyjny model zdarzeń życiowych
(według: Hultsch, Plemons, 1979)

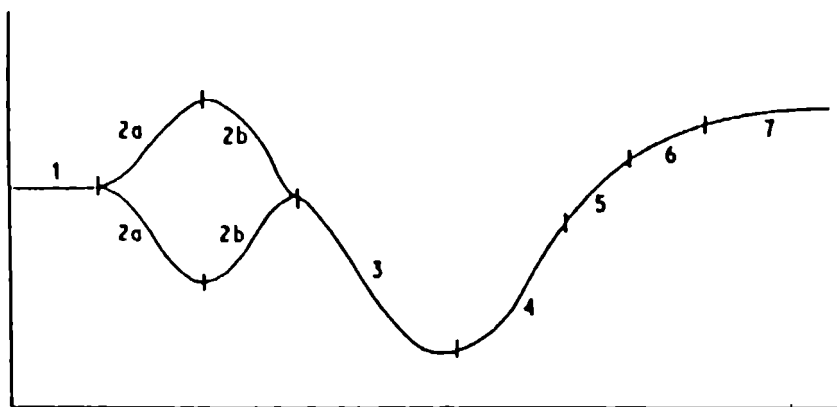
Stadium życiowe i kontekst historyczny

Zdarzenia życiowe a kryzysy w rozwoju człowieka

Powracając do proceduralnych koncepcji zdarzeń, trzeba zaznaczyć, że analizuje się w tym przypadku zdarzenia życiowe w aspekcie cyklu reakcji jednostki w odpowiedzi na nie. Zajmowano się przy tym pierwotnie przede wszystkim reakcjami na zdarzenia negatywne. Potem rozszerzono te rozważania na wszystkie zdarzenia nagłe i nieoczekiwane. Wykres 1 ukazuje siedmiofazowy cykl reakcji i przeżyć (S h u g a r m a n, 1986; H o p s o n, 1981).

Wykres 1

Siedmiofazowy model stadiów okresu przejściowego
(według H o p s o n, 1981)

1. Znieruchomienie	4. Pozostawienie za sobą
2. Reakcja	5. Eksploracja
a) radość lub rozpacz	6. Szukanie sensu
b) minimalizacja	7. Integracja
3. Zwątpienie w siebie	

Jest to cykl okresu przejściowego (*transition cycle*), obejmujący pewną sekwencję poczynań czy posunięć, uruchamianą wówczas, gdy zdarzenie (lub coś innego nie będące zdarzeniem *sensu stricto*) spowoduje zmianę w nastawieniu do siebie samego i do świata, zmianę i zachowań, i ustosunkowań (S c h l o s s b e r g, 1981). Czas trwania cyklu zależy od różnic indywidualnych oraz od rodzaju zdarzenia. Przykładowo, można zatrzymać się na etapie 3 i nie pogodzić się nigdy do końca ze stratą; jak królowa Wiktoria, która nie chciała lub nie mogła „opuścić” (*let go*) świata, którego częścią był jej mąż, pozostawiając jego pokój i rzeczy osobiste w nienaru-

szonym stanie. Cykl zazwyczaj nie jest ciągły i łagodny, częste są nawroty na zasadzie poruszania się naprzód i wstecz.

A oto krótkie objaśnienia dotyczące kolejnych faz reakcji:

1. **Znieruchomienie** (osłupienie: *immobilization*) — szok, poczucie, że to, co się stało, „nie może być prawdą” (spalony dom, wielka wygrana na loterii). Trwałość i intensywność szoku wzrasta wraz z wielkością, nagłością i negatywną oceną zdarzenia.

2. **Reakcja** przybiera dwie formy, zależnie od tego, czy zdarzenie ma wartość dodatnią czy ujemną. W pierwszym przypadku doznaje się przyjemności i radości, aż do **radosnego upojenia**, w drugim — przykrości i rozczarowania, aż do **rozpaczy**. Minimalizowanie natomiast to pomniejszanie roli zdarzenia, np. awans w pracy wiąże się z niepokojem, czy podola się nowym obowiązkom i wymaganiom, a porażka przy egzaminie na studia doktoranckie może łączyć się z poczuciem ulgi („przynajmniej nie muszę zdawać więcej egzaminów”, „mogę objąć stanowisko, które nie wymaga tego stopnia naukowego, a jest równie lub bardziej intratne”).

3. **Zwątpienie w siebie** bywa kontynuacją poprzedniej fazy. Pierwotnie nazywano ją fazą depresji, jest to jednak pojęcie zbyt szerokie. Zwątpienie w siebie może przejawiać się lękiem, gniewem i złością, wahaniami energii (od gniewu do apatii).

4. **Pozostawienie za sobą** (*letting go*) **przeszłości** — pogodzenie się z rzeczywistością, inaczej rozwój jednostki staje się zahamowany. Akceptacja nowego stanu rzeczy nie jest łatwa i szybka. Proces ten bywa traumatyzujący (B r a m m e r, A b r e g o, 1981), powiązany z okresami buntu i żalu. Pojawia się jednak poczucie, że przeszłość jest nieodwracalna; działa ona jak „zimny tusz”. Wymaga odwagi wkroczenia w nieznaną przyszłość, którą trudno przewidzieć. Zerwano dawne więzi uczuciowe, a nowych jeszcze nie nawiązano.

5. **Eksploracja** (*testing*) nowych terenów aktywności, próbowanie alternatywnych rozwiązań, dopóki nie ustali się więzi z nowym światem. „Najniższy punkt” przejścia ma się już za sobą, co podnosi nastrój, poczucie moralne i samoocenę.

6. **Szukanie sensu** (*search for meaning*) — świadome dążenie do wykorzystania swych doświadczeń, próba refleksji, głębszego zrozumienia znaczenia zmiany w życiu, „pojedynek”, walka z przeszłością.

7. **Integracja** — przejście, jakie ma się za sobą, zostaje włączone w całą przestrzeń życiową i przestaje dominować, pojawia się zaś gotowość do przezwyciężenia przeciwności losu.

Trzeba wyróżnić 2 perspektywy: normalną i patologiczną. W tym drugim przypadku dane zdarzenie staje się przyczyną dysfunkcjonalnego stresu, co pociąga za sobą konieczność interwencji, natomiast w pierwszym przypadku zdarzenie, nawet traumatyzujące, ma znaczenie rozwojowe. Prowadzi to do rozważań nad pojęciem kryzysów w toku życia człowieka.

5. Pojęcie kryzysu w rozwoju człowieka

Jeszcze trudniejsze niż zdefiniowanie i klasyfikacja zdarzeń życiowych jest określenie kryzysów i ich roli w rozwoju człowieka. Kryzys można

rozpatrywać jako zjawisko rozwojowe albo też nie mające charakteru rozwojowego, tzn. jako specyficzną reakcję (krótko- lub długotrwałą) na jakieś szczególne zdarzenie bądź splot zdarzeń, analizując ją jakby niezależnie od wieku jednostki.

Takie rozróżnienie proponuje m.in. Klaus Riegel (1975) w swej dialektycznej koncepcji rozwoju. Wyodrębnia on kryzysy rozwojowe z natury swej konstruktywne oraz kryzysy — katastrofy. Oba rodzaje zjawisk przebiegają na styku różnych płaszczyzn rozwoju i wynikają z asynchronii między 4 sekwencjami zdarzeń: wewnątrzno-biologiczną, indywidualno-psychologiczną, kulturowo-społeczną i zewnętrzną-fizyczną.

Podobnie, jak stanu równowagi nie można zrozumieć bez przeciwstawnego mu stanu braku równowagi, tak też pojęcia stabilności nie sposób zrozumieć bez pojęcia kryzysu. Riegel krytykował rolę czynnika równoważenia (*equilibrium, balance*) w ujęciu Piageta. Sądził, że model Piageta jest nie wystarczający do wyjaśnienia zmian w okresie dorosłości. Piaget uważał bowiem za najwyższe stadium rozwoju operacje logiczne u młodzieży, a przecież w świecie ludzi dorosłych rozwiązuje się nowe sprzeczności w działaniu, mowie i myśleniu, wychodząc poza logiczne formuły³.

Zwątpienie, pytania i wewnętrzny dialog są dla jednostki podstawą myśli i działań. Rozwój społeczny wyraża się również w konfliktach, sprzeciwie, dialogu i debatach. W szczególnych warunkach może nastąpić blokada interakcji, kryzysy i katastrofy, prowadzące do patologicznych odchyleń od normalnego rozwoju.

Normalny bieg życia podlega oddziaływaniu czynników wewnątrzno-psychologicznych. Gdy jednostka opuszcza dom rodzinny, wchodzi w związki małżeńskie i wychowuje własne dzieci, żadne z tych zdarzeń nie jest *sensu stricto* kryzysem. Czynniki działające w innych płaszczyznach: kulturowo-społecznej i fizycznej mogą stać się kryzysami i katastrofami dla jednostki i grupy społecznej, które je doświadczają. Zdaniem Riegla, ujęcia kryzysu, jakie pojawiają się w rozmaitych koncepcjach rozwojowych w różnych znaczeniach, nie są w pełni zadawalające. Ani Ch. Bühler, ani E. H. Erikson, pojmując kryzys jako punkt zwrotny w rozwoju, tzn. podjęcie decyzji za postępem lub regresem albo za integracją lub retardacją, nie dokonali systematycznej interpretacji rozwoju, chociaż do niej w jakimś sensie się przybliżyli, podobnie jak to uczynił G. H. Mead (1934) poprzez

³ Koncepcje neo- i postpiagetowskie powstałe w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych uwzględniają dalszy rozwój struktur poznawczych i osobowościowych w okresie dorosłości; por. przegląd tych koncepcji w: P r z e t a c z n i k - G i e r o w s k a (1988). Podajemy tu jednak klasyczną już koncepcję Riegla, ponieważ analizuje on pojęcie kryzysu w aspekcie rozwojowym.

symboliczny interakcjonizm, wykorzystany i uzupełniony następnie przez D. C. K i m m e l a (1974).

Riegel kładzie nacisk na synchronię rozwoju. Asynchronię między 4 wspomnianymi już płaszczyznami uważa za główne źródło indywidualnych kryzysów i kulturowych katastrof. Charakteryzuje stadia rozwoju w toku życia (*life-span*) według sekwencji uniwersalnych warunków i zdarzeń. Późna dorosłość i starość ze względu na czynniki biologiczne i warunki zewnętrzne są okresami, w których jednostka jest najbardziej narażona na kryzysy i katastrofy, a przy braku prewencji może przyjąć stanowisko fatalistyczne⁴. W swej koncepcji dialektycznej Riegel zakłada, że kryzysy polegają na niezgodności (*discordances*) między układem wewnątrz-biologicznym a psychicznym rozwojem indywidualnym. Katastrofy natomiast to niezgodność między postępem w zakresie środowiska fizycznego a postępem kulturowo-społecznym. Nie muszą one mieć znamion fatalistycznych ani patologicznych. Rozpoznanie rozbieżności stwarza możliwość jej korygowania, zwłaszcza przez wprowadzanie zmian w płaszczyźnie indywidualno-psychologicznej lub kulturowo-społecznej. W sprzyjających warunkach kryzysy stanowią pozytywne kroki w kierunku konstruktywnych zmian zmierzających do lepszej synchronizacji rozmaitych płaszczyzn. W sensie konstruktywnym kryzysy są „węzłami” (*knots*) spajającymi zmiany strukturalne na poziomie biologicznym, psychologicznym, kulturowym i fizycznym. Dają one okazję do zmian i nadają sens zmianom.

6. Relacja: kryzysy w rozwoju człowieka — zdarzenia życiowe

Nie ulega wątpliwości, że istnieją wzajemne powiązania między zdarzeniami życiowymi a kryzysami w ciągu życia, niezależnie od tego, czy pojęciu kryzysu nadajemy znaczenie konstruktywne, czy destruktywne, czy kryzys pojmujemy jako przełom, czy też jako okres przejściowy do nowego stadium rozwoju, albo też — wzrostem E. H. Eriksona — dopatrujemy się go w obrębie każdego stadium, w każdym z nich bowiem pojawiają się specyficzne i przeciwstawne problemy związane z wiekiem oraz poziomem indywidualnego rozwoju psychospołecznego jednostki.

⁴ Zdaniem Riegla najbardziej „dewastującym” zdarzeniem w okresie późnej dorosłości jest przejście na emeryturę.

Na szczególną uwagę zasługuje opisana poprzednio koncepcja Riegla, którego zdaniem osobiste (biograficzne) zdarzenia życiowe, występujące w określonym porządku (Bealtes nazwałby je zdarzeniami normatywnymi), takie jak dojrzewanie, posiadanie dzieci, a potem choroby, niewydolność i śmierć, jak również zdarzenia w płaszczyźnie kulturowo-społecznej i fizycznej, np. perturbacje ekonomiczne, rewolucje i wojny, powodzie, pożary i trzęsienia ziemi, stają się kryzysami dla jednostki, a katastrofami dla społeczeństwa. Odzwierciedlają one, jak już wspomniano, brak synchronii między biologicznymi, psychologicznymi, kulturowymi i fizycznymi sekwencjami zdarzeń.

Warto ponadto podkreślić — czego Riegel nie czyni w dostatecznej mierze — wpływ kryzysów na poczucie tożsamości osobniczej. Według E. H. E r i k s o n a (1980) tożsamość to spostrzeganie identyczności i ciągłości w czasie wraz z poczuciem, że inni uznają ową jedność osobową i ciągłość osobowości. S. K. Whitbourne i C. S. Weinstock rozumieją przez tożsamość całokształt przypisywanych sobie przez jednostkę cech fizycznych, zdolności, motywów, celów, postaw, wartości i ról społecznych. Poczucie tożsamości wymaga autorefleksji nad jądrem własnej osobowości. E. H. H o f f (1990) uważa nawet, że tożsamość to wgląd we własną osobę, w przeciwieństwie do osobowości, która stanowi jej zewnętrzny ogląd. Przeżycie tożsamości osobowej ma wymiar biograficzno-wertykalny i przejawia się w poczuciu ciągłości w czasie, nawet jeżeli porównuje się siebie samego z różnych okresów życia. Natomiast wymiar społeczno-horyzontalny to ujmowanie czy zestawianie siebie w różnych sytuacjach i rolach społecznych.

Kryzys tożsamości nie jest tylko odosobnionym zjawiskiem typowym dla okresu adolescencji — jak sądził Erikson, wskazując na psychospołeczne moratorium w tej fazie. Ta koncepcja nie odpowiada gwałtownym przemianom społecznym współczesności. Kryzys tożsamości może więc powracać także w okresie dorosłości, gdyż jednostka musi stale integrować nowe warunki i wymagania do obrazu własnej osoby. W płaszczyźnie społeczno-horyzontalnej szczególnie trudno ustalić swą tożsamość. Prowadzi to, zdaniem niektórych badaczy, do powtórnego, a nawet do trwałego kryzysu oraz utrwalenia się wielorakiej lub tylko częściowej tożsamości, zwłaszcza gdy jednostka napotyka wciąż przeciwności losu (N u n n e r - W i n k l e r, 1987).

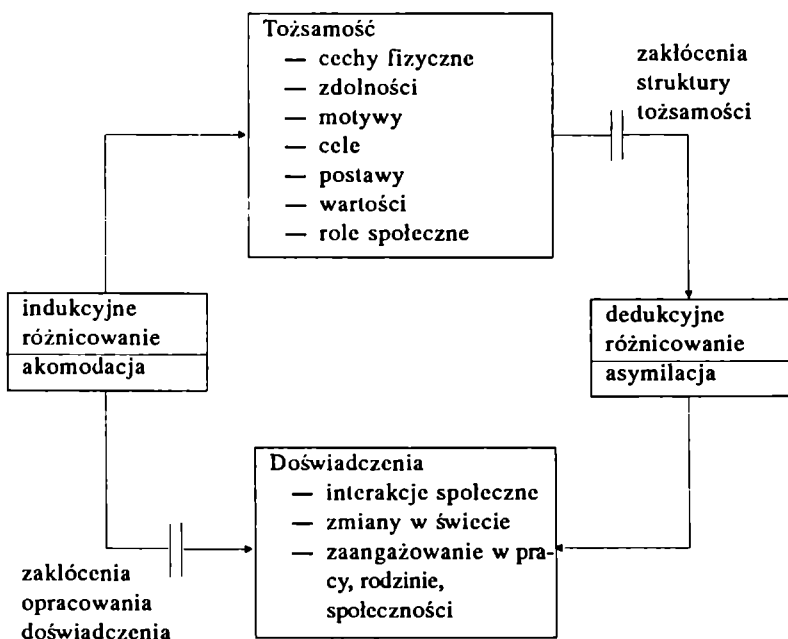
S. K. Whitbourne i C. S. Weinstock zaproponowali model rozwoju w okresie dorosłości, zakładający stałe zróżnicowanie się i opracowywanie tożsamości. Na podstawie teorii Piageta wyodrębnili różnicowanie indukcyjne i dedukcyjne. Dzięki nowym doświadczeniom człowiek stale doskonali i buduje na nowo swą tożsamość, co odpowiada pojęciu akomodacji. Musi to czynić na drodze indukcji, gdy nowe warunki w otoczeniu przestają być zgodne z obrazem samego siebie. Jednocześnie zachodzi proces odwrotny — różnicowania dedukcyjnego, ponieważ jednostka interpretuje

swe doświadczenia w świetle własnej tożsamości, integruje je z własną strukturą, co odpowiada pojęciu asymilacji.

Przewaga jednego z tych procesów prowadzi do zachwiania równowagi — przy przewadze różnicowania dedukcyjnego nie przyjmuje się nowych doświadczeń, struktura tożsamości staje się sztywna, odrzuca się doświadczenia będące w rozdziewku z obrazem „ja”. Kryzys następuje wówczas, gdy utrata poczucia rzeczywistości jest znaczna, co powoduje poważne problemy przystosowawcze. Przy dominowaniu różnicowania indukcyjnego może nastąpić nadmierne dostosowywanie się do nowych warunków: struktura tożsamości staje się zbyt płynna, zmienna, zależna od okoliczności. Brak wtedy poczucia stałości osobowości. Poważny kryzys pojawia się przy utracie jedności osoby i poczucia tożsamości. Oba te kierunki przedstawia schemat 2.

Schemat 2

Model Whitbourne'a i Weinstocka

Równowaga różnicowania indukcyjnego i dedukcyjnego zależy od możliwości stworzenia względnie stałej tożsamości w procesie socjalizacji, a także od możliwości integracyjnych tkwiących w środowisku społecz-

nym. Środowisko niespójne, świat pełen ciągłych niespodzianek utrudniają integrację podmiotu.

Warto zresztą nadmienić, że u podstaw wielu koncepcji rozwoju człowieka w toku życia znajduje się pojęcie zmieniającej się jednostki w zmiennym środowisku. Kryzysy wiążą się zarówno z przechodzeniem jednostki do nowego okresu rozwojowego, jak i z krytycznymi zdarzeniami życiowymi, które mogą występować w różnych fazach rozwoju. Można zatem — z jednej strony — analizować poszczególne okresy życia z punktu widzenia krytycznych zdarzeń życiowych, z drugiej zaś strony kryzys, któremu towarzyszy obciążenie psychiczne, a nawet chwilowe, lub bardziej trwałe zachwianie równowagi, jest możliwym (lecz niekoniecznym i bezwarunkowym) następstwem zmian w sytuacji życiowej w wyniku życiowych zdarzeń.

Wiele uwagi poświęcono w latach osiemdziesiątych kryzysowi połowy czy środka życia (*midlife crisis*). M. P. Farrell i S. D. Rosenber g (1981) w wyniku badań reprezentatywnej próby mężczyzn w wieku od 40 do 50 lat stwierdzili, że tego okresu życia nie można traktować jako jednolitego zjawiska, lecz istnieją różne „drogi rozwoju” (*paths of development*). Zarysowały się 4 odrębne grupy: 1) u 12% badanych występowały wyraźne oznaki kryzysu — wysokie niezadowolenie, poczucie wyobcowania, walka o tożsamość; 2) 32% badanych podkreślało swe osiągnięcia w życiu (z niewielkimi oznakami obciążenia); byli oni zadowoleni, zrównoważeni uczuciowo i mieli poczucie kontroli nad swym losem; 3) 26% badanych to w zasadzie osoby zadowolone lecz nadmiernie obciążone wskutek sztywności i autorytaryzmu; odrzucały uczucia, były skłonne do stanów depresyjnych i lękowych; 4) 30% badanych to osoby rozczarowane, niezadowolone ze swej sytuacji życiowej, agresywne wobec otoczenia, wchodzące w konflikty ze swymi dziećmi.

A oto zestawienie najważniejszych zdarzeń krytycznych tego okresu (Falt en ma i e r, Ma y r i n g, S a u p, S t r e h m e l, 1992):

- ukończenie szkoły przez dzieci; co przynosi obustronną satysfakcję (F l a t t e n - E r n s t, 1985);
- menopauza; R. F o r m a n e k (1988) wskazała, że nawet kobiety odczuwające wtedy dolegliwości wyrażają zadowolenie, choćby z powodu ulgi od strachu przed niepożądaną ciążą;
- „puste gniazdo”, liczne wyniki badań nad tym syndromem są zróżnicowane: wystąpiła zależność od wielu czynników, takich jak: sytuacja społeczna, ekonomiczna i zawodowa rodziców, ich stan zdrowia, partnerstwo w małżeństwie, oczekiwania, postawy wobec teraźniejszości i przyszłości, a także związek ze statusem i samodzielnością dzieci, ich płcią wiekiem oraz warunki rozłąki i układy towarzyskie (F a h r e n b e r g, 1986);
- „dziadkowanie”; ma ono wiele aspektów pozytywnych, np. pobudzanie konstruktywnych procesów rozwojowych (S a u p, 1991), radość z posiadania wnuków, pełnienie nowej roli (L e h r, 1987), ale też ujemne strony, np. nadmierne obciążenie opieką nad wnukami;
- emerytura: jasne i ciemne strony przejścia na emeryturę były wielokrotnie podkreślane, także w literaturze polskiej (S u s u l o w s k a, 1989; P i e t r a s i ń s k i, 1990), np. nadmiar wolnego czasu może umożliwić zaspokajanie własnych zamiłowań i zainteresowań.

sowań, lecz może wytwarzać także poczucie pustki i osamotnienia, wskazuje się m.in. na możliwość konfliktów małżeńskich, jeśli na emeryturę wcześniej przechodzi żona.

Podobne analizy można przeprowadzić w odniesieniu do różnych okresów życia i stadiów rozwojowych. Poprzestaniemy jednak na tym przykładzie.

6. Uwagi końcowe

Staralam się przedstawić kilka wybranych problemów związanych z pojęciem zdarzeń życiowych i kryzysów w rozwoju człowieka oraz wzajemnie ustosunkować te zjawiska. Wydaje się, że zarówno ich konceptualizacja, jak i dobór odpowiednich ram teoretycznych do analizy tych zjawisk napotykają duże trudności ze względu na mnogość koncepcji rozwoju człowieka oraz ich słabe jeszcze zaawansowanie. Nie trzeba zapominać, że psychologia rozwoju indywidualnego w toku całego życia ludzkiego to dziedzina młoda, nic więc dziwnego, że jej aparatura pojęciowa jest jeszcze wątła i niedoskonała, toteż mimo dużych wysiłków badaczy, które nasiliły się, począwszy od lat siedemdziesiątych, nie zdołano dotąd rozwiązać wielu podstawowych problemów, ani też zebrać wystarczającej ilości danych empirycznych potwierdzających rozmaite hipotezy i modele.

Nie ulega wątpliwości, że pojęcia kryzysu w kontekście zarówno okresów przejściowych (*transition*), jak i zdarzeń życiowych wymagają pogłębionej analizy oraz ustosunkowania ich do pojęcia zmian rozwojowych jako przejścia od jakiegoś jednego stanu do drugiego. Trzy poziomy analizy owego przejścia, wyróżnione przez A. de Ribaupierre: 1) poziom powierzchniowy, odnoszący się do zmian wykonania (*performance*), sprawności i umiejętności w odniesieniu do wieku i / lub czasu, 2) poziom „struktury głębokiej”, uwzględniający końcowe stany w różnych sferach rozwoju, 3) poziom procesów i mechanizmów warunkujących przejście do nowego stanu lub fazy — mogą być przydatne także do sprecyzowania pojęcia kryzysu jako szczególnego rodzaju zmiany czy przejścia. Tak więc zamknęlibyśmy nasze rozważania wytyczeniem zadań badawczych, które mogłyby objąć rozmieszczone na kontinuum pojęcia: zmiany — przejścia — kryzysu — krytycznych zdarzeń życiowych.

Bibliografia

- Baltes P. B., Reese H. W., Lipsitt L. P., 1980: *Life-Span Developmental Psychology*. „Annual Review of Psychology”, Vol. 31.
- Brammer L. M., Abrego P. J., 1981: *Intervention Strategies for Coping with Transitions*. „Counseling Psychologist”, Vol. 9 (2).
- Brim O. G., Ryff C. D., 1980: *On the Properties of Life Events*. W: *Life-Span Development and Behavior*. Vol. 3. Eds. P. B. Baltes, O. G. Brim Jr. New York, Academic Press.
- Bühler Ch., 1933: *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem*. Leipzig, Hirzel.
- Danish S. J., Smyer M. A., Nowak C., 1980: *Developmental intervention: enhancing life-event processes*. In: *Life-Span Development and Behavior*. Vol. 3. Eds. P. B. Baltes, O. G. Brim. New York—San Francisco—London, Academic Press.
- De Ribaupierre A., ed., 1989: *Transition Mechanisms in Child Development: The Longitudinal Perspective*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Erikson E. H. 1980: *Identity and the Life Cycle: a Reissue*. New York, Norton.
- Fahrenberg B., 1986: *Die Bevaeltigung der „empty nest situation“ als Entwicklungsaufgabe der aelterwendenden Frau — eine Literaturanalyse*. „Zeitschrift fuer Gerontologie”, 1986, Nr 19.
- Faltermaier T., Mayring P., Saup W., Strehmel P., 1992: *Entwicklungspsychologie des Erwachsenenalters*. Stuttgart—Berlin—Koeln, Kohlhammer.
- Farrel M. P., Rosenberg S. D. 1981: *Men at Mid-Life*. Boston, Anburg House.
- Flatten-Ernst K., 1985: *Frauen im mittleren Erwachsenenalter*. Bonn, Universitaet Bonn.
- Formanek R., 1988: *Menopause — Myth and Reality*. In: *Critical Psychological Passages in the Life of a Woman*. Ed. J. Offerman zuckerberg New York, Plenum.
- Gibson J. J. 1979: *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston, Houghton Mifflin C.
- Gibson E. J., Spelke E. S., 1983: *The Development of Perception*. In: *Handbook of Child Psychology*, Vol. 3. Ed. P. H. Mussen New York, Wiley.
- Hoff E. H., 1990: *Identitaed und Arbeit. Zum Verstaendnis der Bezuege in Wissenschaft und Alltag*. „Psychosozial”, Nr 11.
- Holmes T. H., Rahe R. H., 1967: *The Social Readjustment Rating Scale*. „Journal of Psychosomatic Research”. Vol. 2.
- Hopson B. 1981: *Response to the Papers by Schlossberg, Brammer und Abrego*. „Counseling Psychologist”, Vol. 9(2).
- Hultsch D. F., Plemons J. K., 1979: *Life Events and Life-Span Developments*. In: *Life-Span Development and Behavior*. Vol. 2. Eds. P. B. Baltes, O. G. Brim Jr. New York—San Francisco—London, Academic Press.
- Kimmel D. C., 1974: *Adulthood and Aging*. New York, Wiley.
- Lehr U., 1987: *Sozialpsychologische Aspekte: Alter Mensch und Familie*. In: *Gerontologie — eine interdisziplinäre Wissenschaft*. Hrsg. A. Kruse, U. Lehr, C. Rott. Muenchen, Bayerischer Monatspiegel Verlag.
- Mandler J. M., 1979: *Categorical and Schematic Organisation in Memory*. In: *Memory Organisation and Structure*. Ed. C. R. Puff. New York, Academic Press.

- Nelson K., ed., 1986: *Event Knowledge: Structure and Function in Development*. Hillsdale N. J., Erlbaum.
- Pietrasinski Z., 1990: *Rozwój człowieka dorosłego*. Warszawa, Wiedza Powszechna.
- Przetacznik-Gierowska M., 1988: *Stadia psychicznego rozwoju człowieka. Przegląd zagadnień*. W: *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*. Red. M. Tysszkowa. Warszawa, PWN.
- Reese H. W., Smyer M. A., 1983: *The Dimensionalization of Life Events*. In: *Life-Span Developmental Psychology: Nonnormative Life Events*. Eds. E. J. Callahan, K. A. McCluskey. New York, Academic Press.
- Riegel K. F., 1975: *Toward a Dialectic Theory of Development*. „Human Development”, Vol. 18.
- Saup W., 1991: *Konstruktives Altern*. Goettingen, Hogrefe.
- Schank R. C., Abelson R. P., 1977: *Scripts, Plans and Understanding*. Hillsdale N. J., Erlbaum.
- Schlossberg N. K., 1981: *A Model for Analyzing Human Adaptation to Transition*. „Counseling Psychologist”, Vol. 9(2).
- Shugrman L., 1986: *Life-Span Development. Concepts, Theories and Interventions*. London—New York, Methuen.
- Susulowska M., 1989: *Psychologia starzenia się i starości*. Warszawa, PWN.
- Tysszkowa M., red., 1988: *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*. Warszawa, PWN.